

מחול יהודי בראי הדורות עוננו כנאו ולינו מטע

**המחול והתפקיד שהוא
מילא בחיי היהודים
בתקופות היסטוריות שונות
הוא נושא סדרת מאמרים,
שיופיעו ב"רבעון למחול
בישראל"**

מאת צבי פרידהר

במאמר הראשון ננסה לעמוד על התפתחותם של חיי המחול בעם ישראל בתקופה הפוסט משנאית-תלמודית, כלומר במאות ה-2 לספירה עד החמישית, ועד בכלל. רוב המקורות שבעזרתם ניתן לעקוב אחרי דרכי התפתחותם של חיי המחול על מנהגיהם, נמצאים בים הגדול של הספרות הרבנית לסוגיה ולדורותיה, כגון: ספרות הגאונים, ספרות השאלות ותשובות (השו"ת), ספרי המנהגים, המוסר ותקנות הקהילות.

במשנה ובתלמודים מצויים תאורים של המעמדים הריקודיים והריתמיים שנלוו לטקסי

החגים בעיקר במסגרת בית-המקדש, כגון: טקס קצירת העומר, הבאת הביכורים, שמחת בית-השואבה וטי"ו באב ובמסגרת חגי המשפחה, כגון: טקסי החתונה וברית המילה. (1)

טקסי חג המשפחה ובמיוחד טקסי החתונה על ריקודיהם, שהלכו ותפסו מקום מרכזי בחיי העם, כי הם נשארו שמחת האמת היחידה שנותרה בחיי הגולים

תיאורים אלה, שנתחברו בתקופה בה היה העם היהודי כבר בגלות, היתה להם זיקה לטקסי בית-המקדש ומטרתם היתה לשמר בזכרון העם את טקסי העבר, בתקווה כי במהרה ישוב לחוג אותם מחדש בארצו, תקווה שנכזבה.

טקסי החג האמורים איבדו את משמעותם בגולה. לעומתם, טקסי חג המשפחה, ובמיוחד טקסי החתונה על ריקודיהם, שהלכו ותפסו מקום מרכזי בחיי העם, כי הם נשארו שמחת האמת היחידה שנותרה בחיי הגולים. לא ייפלא, שבמסגרת טקסים אלה התהוו מנהגי מחול, שבאו בהם לידי ביטוי גם השפעות העמים בתוכם ישבו.

עוד בגולת בבל נוספו על חגי ישראל המקראיים חגים פרי יצירת הגולה, כגון: חג "שמחת תורה" ומנהג ה"משוררת דפורי"א" שבחגיגות הפורים. שני חגים אלה הביאו ליצירת ריקודים יהודיים בקהילות ישראל, שהלכו והתפתחו באופנים שונים, שנעמד עליהם בהמשך.

המקורות הרבניים שדנו בנושא שלפנינו, הופנו מעתה בעיקר לחיי החברה היהודית שמחוץ למסגרות הדתיות, כגון לטקסי החתונה וחיי החולין שהתקדמו בקהילות השונות. נושא הריקוד עלה לדיון באותם מקורות בשל השאלות שהופנו לרבנים בנוגע לבירור "כשרותם" של המנהגים, שהחלו לקבל מהלכים בקרב אנשי הקהילות. ממקורות אלה נמצאנו למדים על עצם קיומם של חיי מחול בקהילות ישראל. ללא מקורות אלה, שאומנם באו דווקא מצד השוללים תופעה חברתית חדשה זו, לא היה עולה בידנו שיחזורם של חיי המחול ביהדות בכלל.

הדבר שעורר את כעסו של המימסד הרבני ושל ראשי הקהילה היה היווצרותם של חיי חברה חילוניים, שהמחולות המעורבים, משמע ריקודי גברים ונשים יחד, החלו להיות בהם תופעה נפוצה.

וכך אנו קוראים בספר "מעשים לבני ארץ-ישראל", אחד המקורות היותר מוקדמים, את האיסור הבא:

"ומהיא במחול האנשים והנשים ברעוביה [בערבוביה] אסור לחול כן אלא האנשים והנשים בלבד". (2)

אם נתייחס למוצאו של ספר זה בארץ-ישראל שלאחר חתימת התלמוד (500 לספירה בערך), נוכל לראות באזהרה זו עדות ראשונית להתהוותם של דפוסי חיים חדשים, שהריקוד תפס בהם את מקומו, עוד בארץ-ישראל, דרך ספרות הגאונים (בבל, המאה השביעית). התראות כאלה נפוצו נגד הריקודים המעורבים או בחברה מעורבת, וכמעט באותו מטבע לשון, לאורך כל הדורות. עצם ההזדקקות לחזרה מעת לעת על איסור זה מוכיחה, כי תופעה חברתית זו הלכה והתפשטה וקשה היה להלחם בה.

הריקודים בטקסי החתונה

נעבור עתה לתיאור טקסי החתונה ומחולותיהם. כפי שכבר צויין לעיל, תפסו טקסים אלה מקום מרכזי בחיי החברה היהודית והיו מקור בלתי נדלה ביצירתם של מנהגי מחול רבים ומגוונים. כבר מתוך המקור הראשון הדן בטקסי החתונה, אנו למדים על כך באופן הברור ביותר.

תיאור האירוע בא בעקבות פנייתם של אנשי קהילת קאבס (גבס שבתוניסיה כיום), אל רב האי גאון (939-1038 לספירה), בה שוטחים בני הקהילה לפניו את האירועים שאירעו בקהילתם בשעת טקסי החתונה. נאמר שם:

"ונהגו במקומותינו זה בבתיהם של חתן וכלה שהנשים משחקות בתופים ובמחולות ומביאינן גוים ומשמחים בכלי נבל ועוגב שרי או אסיר [האם מותר (שרי) או אסור] ואם יש הפרש בי אלה הכלים אם לא". (3)

בתשובתו משיב רב האי גאון כדלקמן:

"יומה שהזכרתם בשאלה שהנשים משחקות בתופים ומחולות אילא אפילו בפומא [בפה] מכוער הדבר ... ואם נשים בלבד, שאין עממן איש, גם זאת מכוער הדבר וכל שכן אם יש עממן נשים [אנשים] עומדות לניגון, וראוי שתמנעו מזה, כי פרצה היא ופתח לכמה קלקלות, וביותר בנבלים [מיתרים] ועוגבים וחלילין, אבל תופים ומחולות העשויין לקול הברה בעולם בשעת תמרוקי הכלה ולא בשע משתה יש שמזלזלים בו, ואם יגדר, יפה". (4)

על סמך המקור שלפנינו ניתן לעמוד על תופעות חדשות שבחיי החברה היהודית. לראשונה מובאת בפנינו עדות על דבר ריקודן של נשים, המרקדות בחברתם של גברים, המלוות עצמן בשירה ובתיפוף. נוסף על כך א שומעים, וגם זאת לראשונה, שאותן מחוללות ואיתן ציבור החוגגים במשתאות החתונה, מרקדים לקול נגינתם של מנגנים שלא מבני ברית. וכן אנו למדים גם זאת לראשונה, שבשעת ההתעסקות בתמרוקי הכלה, כלומר בשעת קישוטה, הנשים מרקדות לקול נגינתם של אותם מנגנים גוים.

לפנינו עדות ברורה על שיתוף הפעולה וההשפעות שהושפעו בני הקהילה ממנהגי שכניהם בני שבטי הברברים (BERBER). בחברה של האחרונים לא היתה התייחסות מיוחדת להפרדה בין המינים.

בהגיע הרמב"ם (רי' משה בן מימון) למצרים בשנת 1156 בערך, הוא נתקל במנהגים שאינם לעצמם יהודי המקום שמקורם בחוקי הגוים, והוא מנסה לבטלם. וזה מה שהרמב"ם אומר על אודות מנהגי החתונה האמורים:

"ונשות בני ישראל, גם אם רובם נצולות מזה העון לאו לא יהיה כלי גבר וגוי [לא ילבשו בגי גברים], הנה קצתם הם נכשלות בו מצד פתייתם וזה שבחופותיהם יתדמו לגוים ותצנן האשה מצנפת או כובע ותקח בידה סיף ותצנ במחול לפני האנשים בתועבה הזו. ולא יעלה על הדעת שמפני היותה כלה הותר לה איסור תורה, אח"כ יתנצלו בזה בהיותם סומכים על המנהג לאמר כך נהגו כמו שיתנצלו בזולתו". (5)

מנהג זה שמתרע עליו הרמב"ם, נפוץ היה בקרב עמי יוון, באיי הים התיכון, ועד להודו שבמזרח הרחוק הגיע. מנהג זה נחשב לסגולה כנגד המזיקים הפוגעים בחתן ובכלה ביום חתונתם.

במקביל התפתחו ביהדות אשכנז ובמיוחד

בארצות הגרמניות, מחולות חתונה במסגרת בתי-מחול קהילתיים, שראשיתם ככל הנראה, במחצית המאה השנים-עשרה. כל קהילה חשובה ראתה חובה לעצמה לרכוש או לשכור לעצמה בין שאר נכסיה גם בית-מחולות. הגורם לצמיחתם של בתים אלה הם תנאי המגורים הצפופים באותן קהילות, שלא איפשרו עריכת טקסי חתונה בבתים פרטיים. בתי המחולות הקהילתיים היו ממוקמים על פי רוב בבית הקהילה, ממש כפי שאולמות ריקוד כאלה היו ממוקמים אצל שכניהם הנוצרים ב"ראטהאוז", הוא בית העיריה, ומאותה הסיבה. בית המחולות זכה ביהדות בשמות משמות שונים, כגון: "טאנץ-האוז" (בית המחולות), "שפיל האוז" (בית המשחק) ו"בראט האוז" (בית הכלה). לפי העדויות שבידינו, נוהג זה היה קיים לפחות עד מחצית המאה השמונה-עשרה.

הראשון המזכיר את דבר קיומו של מוסד שנקרא בפיו "בית-חופה", הוא רבי יהודה החסיד (1150-1217). מדבריו אנו למדים גם על ההווי הריקודי שנהוג היה באותו מוסד. וזה תיאורו:

"ומעשה בחסיד אחד, שישב בבית החופה ושמע אחד מן המשוררים במחולות היה מזכיר את ה' בשירו, אז אותו חסיד מנדהו על כל פעם" (6).

מסתבר, שאת הריקודים בבית-החופה ליוו משוררים בשירתם.

התופעות הריקודיות במסגרת בית-המחולות היו רבות ומגוונות. תקצר היריעה מלפרטן במסגרת המאמר שלפנינו. (7) נעבור עתה, לתיאורם של מנהגי מחול נוספים, שליוו את טקסי החתונה.

חשיבותם של הריקודים במהלך טקסי החתונה היתה כה רבה, עד כי ר' יעקב בר אשר (1270-1342), מחברו של "ספר הטורים", קבע בקודקס ההלכתי שלו את ההלכה הבאה:

"מצוה לשמח חתן וכלה ולרקד לפניהם" (8). הלכה זו הפכה מאז קביעתה לכעין מצוות עשה, שאין עדה או קהילה בישראל, שלא החזיקה בה. יש להניח, כי מטבע הלשון "ריקוד מצווה", שיוחדה לסוג מסוים של ריקודי החתונה ביהדות אשכנז בלבד, הורתה ולידתה במקור שלפנינו. הראשון שעשה בה שימוש, במשמעות של ריקוד בשעת טקסי החתונה ואף ציין את מועד עריכתם של "ריקודי המצווה", הוא ר' יעקב הלוי מולין (המהרי"ל - 1360-1427), בהלכות הנישואים שבספר המנהגים שלו, הכותב:

"ויוש מקומות שמחנגין [מרקדים] אז מחול מצווה, מה שעושים במוצאי-שבת אחר ההבדלה" (9).

התפתחות החיים החברתיים בקהילות אשכנז, הביאה בהכרח גם להיווצרותם של הבדלים מעמדיים חברתיים. אלה נתנו את אותותיהם אף במנהגי המחול שבטקסי החתונה. זאת אנו למדים מאחת מתשובותיו של ר' ישראל איסרלין (1396-1460), המובאת בספרו "תרומת הדשן", בו אנו קוראים את סיפור המעשה הבא:

"ראובן שכר חגורה משמעון עבור ב' דינרים, שיחגור אותה ויתקשט בה בימי החתונה במחולות, וכאשר הלך במחולות החגורה היתה על מתניו, בקשה בתולה אחת שישאלנה [שישאלנה לה], שתלך גם היא במחולות ב' או ג' פעמים. והשיב לה אם תרצה להתקדש לו בה, אמסרנה לך ותלך במחולות והשיבה הן, ומסרה לה בפני עדים לשם כך" (10).

מבלי להכנס לבירור שאלת כשרותם של הנישואים שתוארו לעיל, מן הבחינה

ההלכתית, ננסה לברר לעצמנו את הסיטואציה החברתית העולה מתוך הדברים. במקרים מסויימים נבצר מבני הקהילה לשתף עצמם בריקודים החברתיים, שדרשו - אם ניתן להגדיר זאת כך - הצגת סימני שייכות למעמד חברתי מסויים, שבלעדיהם נמנעה מהם ההשתתפות באירועים החברתיים. הצורך בחגירת חגורה יקרה, כמתואר, בשעת היציאה במחולות, הפך לסמל מעמדי. נראה שהשתתפות בריקודים, אפילו בנשפי החתונה, נמנעה מבני הקהילה, שידם לא היתה משגת לרכוש או לשכור לעצמם את אותן החגורות. עובדות אלו מזדקרות הן ממעשה הבחור, ששכר לעצמו חגורה כזאת בידעו, שבלעדיה תמנע ממנו היציאה במחול, והן אצל אותה נערה שישבה בצד מבלי שיכלה לשתף עצמה בריקודים, עד שאותו בחור הציע לה את אשר הציע.

אולי בתופעה המובאת בזה, מקורו של המנהג שנהוג היה באשכנז, לצרף ל"סבלנות" [מתנות] שהחתן היה מגיש לכלתו ערב יום החתונה גם חגורה מצופה זהב, ומתנות הכלה לחתונה כללו אף הן חגורה מסוג זה, מצופה כסף.

נחזור עתה למצווה של "לשמח חתן וכלה ולרקד לפניהם" שהובאה לעיל. קיומה של מצווה זו, הביאה עמה שורה שלמה של מנהגי מחול, שקיבלו את השם הכולל "ריקודי מצווה". ריקודים אלה נרקדו, בדרך כלל, בסוף משתה החתונה. בחברות החרדיות כיבדו אז - לראשונה ואף לאחרונה - את הזוג הנישא ביציאה בריקוד של מצווה. התהוותו של מנהג ריקודי זה, שראשיתו ככל הנראה במאה השש-עשרה, הביאה עמו גם צורות מחול הידועות כ"ריקודים בהפסק של מטפחת". מנהג זה התאזרח לא בבת אחת. כפי שאנו לומדים מתוך מספרו של ר' אברהם חיים שור (נפטר 1632) "תורת חיים":

"ונראה דאסור ללכת במחול עם הכלה בשבעת ימי המשנה, אפילו אינו אווז בידה ממש אלא בהפסק של מטפחת, כדרך שנוהגים מקצת תלמידי חכמים שבדור הזה, אף הכא לא שפיר... ואותן בני בליעל ההולכים במחול עם הנשים בעלמא עליהם אומר הכתוב יד ליד לא ינקה רע" (11).

ריקודי המצווה בהם שולבו הצורות השונות של הריקודים ב"הפסק של מטפחת" רבים ומגוונים ביותר ולא נוכל לעמוד עליהם כאן. (12)

הערות:

1. בנושאים אלה, ראה בספרי "המחול בעם ישראל", עמ' 24-16.
2. ב"מ לוין, מעשים לבני ארץ-ישראל, תרביץ א', א', עמ' 97.
3. תשובות רב האי גאון לקאבס, בתוך: גנזי קדם, ספר חמישי, י-ם תרצ"ד, עמ' 34.
4. שם, עמ' 34-35.
5. קובץ תשובות הרמב"ם, ליפסא 1889. בחלק חידושי הרמב"ם, עמ' 51.
6. ר' יהודה החסיד, ספר החסידים (מהדורת מרגליות), י-ם תשי"ז, סי' ד'.
7. צ. פרידהבר, בית המחולות בחייה של יהדות אשכנז בימי הביניים, בתוך: מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, י-ם תשמ"ו, עמ' 49-60.
8. ר' יעקב בר אשר, טור אבן העזר, סי' ס"ה.
9. ספר המהרי"ל - מנהגים (מהדורת ש"י שפיצר), י-ם תשמ"ט, עמ' תס"ד.
10. ר' ישראל איסרלין, שו"ת תרומת הדשן, ווארשא תרמ"ב, סי' ר"י.
11. ר' א"ח שור, תורת חיים, ווארשא תרל"א, עבודה זרה, דף י"ז.
12. ראה בנדון: צ. פרידהבר, "ריקודי מצווה" - תולדותיהם וצורותיהם, מתוך: דוכן, ז', י-ם תשכ"ו, עמ' 75-85; הני"ל: הריקוד בהפסק של מטפחת, מתוך: מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, י-ם תשמ"ב, עמ' 35-45.